

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

TAKÁCS RÓBERT

**POLITIKAI ÚJSÁGÍRÁS
A KÁDÁR-KORSZAKBAN**

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYOK DOKTORI ISKOLA
BUDAPEST, 2011

I. Témaválasztás

Friedrich S. Siebert, Theodore Peterson és Wilbur Schramm A sajtó négy elmélete című munkája óta közhelyszámba megy, hogy az adott politikai rendszer alapvetően meghatározza a sajtó működését – a Kádár-korszak sajtójának története sem érthető meg önmagában, a politikai berendezkedés és a politikai folyamatok ismerete nélkül. Ugyanakkor a könyvnyomtatás és a modern sajtó XV., illetve XVII. századi megjelenése óta a hatalmon lévők szemében rendre komoly veszélyforrásként jelent meg, ezért – mind a világi, mind az egyházi hatalom – jelentős erőforrásokat mozgósított, hogy e „felforgató” jellegű tevékenységeket korlátozza, számára elfogadható keretek között tartsa, miközben a polgári forradalmak a sajtószabadság jelszavával léptek fel – majd nem egyszer maguk is a sajtó megregulázása mellett döntöttek. A XX. században Magyarországon – ám nemcsak itt – szintén inkább kivételesnek tekinthetők azok az időszakok, amikor a politikai vezetés hajlott elfogadni – az évtizedek során jelentősen kibővülő – tömegkommunikációs alrendszer teljes önállóságát.

Adódik tehát, hogy a sajtótörténet-írás narratívájaként a szerző a sajtószabadságért vívott, soha véget nem érő küzdelmet válassza. Ez azonban könnyen tévutakra visz, a kutatót – esetünkben – arra sarkallhatja, hogy a hatalmon lévők és a tömegkommunikációban dolgozók összetűzéseire koncentrálna, felnagyítsa a konfliktusok jelentőségét, illetve a sajtó megítélésében egy olyan ideáltípust vegyen alapul, amelynek következtében képtelen lesz a létező politikai és társadalmi berendezkedés keretein belül értékelné a sajtó és a sajtóirányítás teljesítményét.

A disszertáció mindezeket szem előtt tartva a hatalom és az újságírók – az 1956 utáni bő három évtizedben fennálló, formálódó – bonyolult viszonyrendszerének feltárására tesz kísérletet. A Kádár-korszak sajtójának, médiájának egyik sajátossága, hogy lényegében a Rákosi-korszakból örökölt (párt)irányítási szerkezet megőrzésével alakított ki attól jelentősen eltérő tömegkommunikációs gyakorlatot. A párt ragaszkodott hozzá, hogy a sajtó irányítását osztatlanul kézben tartsa, ugyanakkor határozataival, az irányítás konkrét feladatainak meg- és leosztásával és még inkább a kialakuló munkatílusával megteremtette a nyilvánosság másfajta működésének lehetőségét. Két alapvető felismerése is tükröződött ebben: egyrészt, hogy a vezetésnek szüksége van visszajelzésekre, nem tartható az egyoldalú, felülről-lefelé zajló kommunikáció, még ha ennek a sajtó csak az egyik – nem is éppen a legfontosabb – csatornája lehetett. Ez indokolja azt is, hogy ha csak egy rövid fejezetben is, de a közönségről alkotott elképzelésekről is szóljunk. Másrészt az, hogy az információk áramlása nem állítható meg a határoknál, nincs információs monopólium.

Egyik központi kérdés a korszak tömegtájékoztatása kapcsán a cenzúra működése: a kádári pártvezetés ugyanis egy központi cenzúrahivatal létrehozása nélkül is évtizedekig biztosítani tudta

a sajtó alapvető lojalitását. Ez mindenképpen túlmutat azon, hogy a kutató megelégedjen az előzetes és utólagos cenzúra – az előírások, kötelezvények és letölások, számonkérések – különböző, nagyon is létező formáinak bemutatásával. A fentiekhez ugyanis szükség volt a politikai irányítók és a sajtóban dolgozók együttműködésére, alkujára, így nem nélkülözhető az újságírók mintegy két-három ezer fős csoportjának szociológiai vizsgálata, illetve a körükben élő szakmai és politikai normák, törekvések feltérképezése.

A korszakhatárok egyértelműek: a Kádár-korszak 1956 novemberétől 1988 közepéig tartott. A Rákosi-korszak és az 1956-os forradalom az előzmények szempontjából fontos, és nem csupán az intézményrendszer kialakítása okán, hanem például azért, mert az újságírók 1954-es, 1956-os vitái felszínre hozták a nyilvánossággal kapcsolatos eltérő attitűdöket. 1988 nem pusztán Kádár János leváltása miatt szakaszhatár: az országos pártértekezlet után megindult a sajtóirányítás intézményrendszerének az átalakítási kísérlete is, ami a monolit hatalomgyakorlásról a hegemonisztikus hatalomgyakorlásra való áttérést célozta meg – sikertelenül. A dolgozat az ezzel kapcsolatos, ezt előkészítő nyilvánosságvitákra még kitér, a rendszerváltás folyamatának sajtóval, médiával kapcsolatos történéseit viszont már nem tekinti tárgyának.

II. Források és szakirodalom

A disszertáció – a fellelhető szakirodalmon túl – alapvetően három forrástípusra támaszkodik: levéltári dokumentumok, sajtóanyagok és újságírói visszaemlékezések.

A levéltári anyagok közül a legfontosabbak a központi döntéshozó (így a Politikai Bizottság, az Agitációs és Propaganda Bizottság) és sajtóirányító szervek – a Központi Bizottság Agitációs és Propaganda Osztály, illetve a Tájékoztatási Hivatal – iratai, amelyeket a Magyar Országos Levéltár őriz. E szervek bőségesen gyártották a különböző típusú és tárgyú dokumentumokat, határozatokat, előterjesztéseket, értékeléseket, statisztikai összefoglalókat, igazoló jelentéseket, sajtóterveket stb. Itt kell megjegyezni, hogy a témában Zárt, bizalmas, számozott címmel a sajtóirányítás, az irodalompolitika és a nyugati hatások elleni tevékenységet bemutató kétkötetes, jól használható dokumentumgyűjtemény áll a kutatók rendelkezésére.

A Magyar Országos Levéltárban – és a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár állományában is – fellelhetők a sajtóirányítás kulcspozícióiban lévő politikusok – Szirmai István, Óvári Miklós, Berecz János, Nemes Dezső – személyes iratai. Az alsóbb szintű pártirányítás működésébe a fenti igen terjedelmes iratállomány is betekintést nyújt, ám ennek mélyebb feltárásához a fővárosi és a megyei levéltárak dokumentumai adhatnak segítséget. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található iratok annak megértéséhez vihetnek közelebb, hogy milyen

mértékben igyekezett az állambiztonság beavatkozni a sajtóviszonyok alakulásába, illetve – éber forráskritikával – hozzájárulhatnak az újságírók körében élő nézetek, normák megismeréséhez.

A disszertáció elsősorban a sajtóra koncentrálna, amiben – a területi okokon túl – szerepet játszik az is, hogy a Magyar Rádió, a Magyar Televízió és a Magyar Távirati Iroda iratainak egy része csak nemrég került a Magyar Országos Levéltárhoz, és vált kutathatóvá. Ugyanakkor sajnos a kutatás számára a mai napig elérhetetlenek a Magyar Újságírók Szövetségének dokumentumai, amelyek a MÚOSZ – költözés miatt évek óta zárva tartott – levéltárában találhatóak.

Az újságírók törekvéseinek, gondolkodásának a fő forrásai így nem elsősorban a levéltárakban lelhetők fel, hanem a korabeli szakmai folyóiratok – elsősorban a Magyar Sajtó és a Jel–Kép – hasábjain, illetve a napilapokban. Az újságírók pártvezetéssel és pártirányítással való viszonyát, szerepértelmezését tekintve rendkívül értékes források a visszaemlékezések. Az 1956-os Intézet Oral History Archívuma által gondozott életút-interjúk mellett több újságíró is jelentetett meg önéletrajzi jellegű munkát.

A napilapok, hetilapok cikkei hatalmas mennyiségű, 33 évre terjedően általánosságban feldolgozhatatlan forrást jelentenek, amelynek tengerében a kutató elsősorban egy-egy szűkebb problematika megvizsgálása esetén nem vész el. Jelen dolgozat azonban – a szerkezet egységének és a gondolatmenet logikája megőrzésének érdekében – lemondott a különböző esettanulmányok bővebb ismertetéséről.

A sajtóra vonatkozó szakirodalom nem tekinthető bőségesnek. Az átfogó művekben esik ugyan szó a nyilvánosságról, de a sajtó, illetve a média legtöbbször csak a másodlagos szerephez jut. A Pölöskei Ferenc–Gergely Jenő–Izsák Lajos által szerkesztett 20. századi magyar történelem külön fejezetet szentel az irodalom- és kultúrpolitikának, amely csak az irodalmi lapokra tér ki. Romsics Ignác megkerülhetetlen munkája, a Magyarország története a XX. században a sajtót és médiát a művelődéstörténet részeként tárgyalja, és elsősorban az olvasottsági és médiafogyasztási adatokat ismerteti. A Kósa László szerkesztette Magyar művelődéstörténet a nyilvánosság történetében egy éles és egy kevésbé éles törésvonalat mutat ki: az elsőt 1948-ban, a másikat az 1960-as években. A nyilvánosságot széles értelemben fogja fel, beleértve nemcsak az irodalom és a film bővebben tárgyalt területét, de például az építészeti formanyelv üzeneteit is. A korszak sajtójával külön nem foglalkozik, míg a televíziózást elsősorban az életmódtörténet részeként tárgyalja. A Valuch Tibor által jegyzett Magyarország társadalomtörténete egy alfejezet erejéig az újságíró-társadalmat is igyekszik lefesteni: az újságírókat a színészekkel együtt a szellemi foglalkozásúak közt helyezi el, a rendelkezésre álló adatok a végzettség, a házasodási szokások és a fizetési viszonyok jellemzőibe engednek betekintést. A történeti feldolgozások többségénél a sajtó elsősorban nem mint a kutatás tárgya, hanem mint alapvető forrástípus jön szóba, igaz egy-egy fejezet erejéig – mint

Ripp Zoltán rendszerváltás-történetében a glasznoszty vagy a Pozsgay-interjú kapcsán, illetve Huszár Tibor Kádár-életrajzában a Tiszatáj-ügyben – előtérbe is kerülhet. Noha a nyilvánosság más szféráira vonatkozóan rendelkezünk átfogó munkákkal – például Bart István a könyvkiadásról, Ständeisky Éva az írók és a hatalom viszonyáról írt –, a korszak sajtóját, tömegkommunikációját tárgyaló monográfia ezidáig nem jelent meg. A Szabolcsi Miklós vezette nagy sajtótörténeti vállalkozás 1892-ig jutott el. A Kókay György–Buzinkay György–Murányi Gábor nevéhez fűződő sajtótörténeti tankönyv egy, utóbbi szerző által jegyzett fejezet foglalkozik a korszakkal, ám szűk keretek közt, áttekintő jelleggel.

A Kádár-korszak nyilvánosságának leginkább feltárt, a kutatói érdeklődést leginkább felkeltő két szakasza az 1956 utáni rendteremtés időszaka, amelynek határát rendszerint 1962–63-nál húzzák meg a szerzők, illetve a korszak hanyatló periódusa, a nyolcvanas évek. Előbbit választotta tárgyául például Pór Edit, Kalmár Melinda, illetve a Zárt, bizalmas, számozott dokumentumkiadvány első kötete, míg utóbbiról közölt tanulmányt Bozóki András, Hegedűs István, és 1979-cel indul a Bajomi-Lázár Péter szerkesztette Magyar Média-történet is. A korszak egészével kapcsolatos tanulmányok egyik jellemző megközelítése az, amely a nyilvánosság szerkezetét igyekszik leírni. A nyilvánosság modelljeit vázoló szerzők többsége – Heller Mária–Némedi Dénes–Rényi Ágnes, Angelusz Róbert, Lázár Guy, Fritsz Tamás – nem is történésként közelít a témához.

A fentiekben túl egy-egy részterületet érintően értékes feldolgozások születtek, így a cenzúra-öncenzúra (Karátson Endre, Vörös László), egyes folyóiratok (Németh György, Gyuris György), egyes politikusok életútja (kiemelendő Révész Sándor Aczél monográfiája, a korábbi időszakot illetően Kövér György Losonczy Géza-életrajza), a sajtóviták (Zöldi László), a sajtópiac (Jakab Zoltán, Juhász Gábor), újságíró-társadalom (Angelusz Róbert és társai) kérdésében.

III. Szerkezet

A disszertáció tíz fejezetre oszlik. A témát és a célokat vázoló bevezetőt követően a korszak nyilvánosságának elméleteit tekinti át és értékeli. Bemutatja a nyilvánosság különböző szintereit – melyeknek csak egyike a sajtó –, továbbá azt, hogy az alapvető ideológiai tételek milyen hatással voltak a nyilvánosság lehetőségeire, a politika nyilvánosság-felfogása milyen változásokon ment keresztül a korszakban, illetve mennyiben sikerült ezt a gyakorlatba átültetni.

A harmadik fejezet a sajtóstruktúra fejlődésével foglalkozik, elsősorban arra koncentrál, milyen átrendeződések mentek végbe a sajtó és a tömegkommunikáció szerkezetében, valamint ennek hátterében milyen politikai, társadalmi és gazdasági folyamatok álltak.

A negyedik fejezet részletesen kifejti az sajtóirányításban szerepet játszó különböző párt, állami, társadalmi és vállalati szereplők feladat- és kapcsolatrendszerét, ezek alakulását a bő három évtized során – míg a következő fejezet azt elemzi, milyen módon valósult meg e szervek együttműködése a gyakorlatban. A hatodik fejezet a tájékoztatáspolitikai elvek evolúcióját követi nyomon, azt vizsgálja, hogy milyen mérföldkövek jelzik a pártvezetés tájékoztatásról alkotott nézeteinek változását, illetve milyen hatások játszottak szerepet annak formálódásában. Továbbá: milyen lett a külpolitikai, belpolitikai és gazdasági újságírás képe, illetve milyen állandó jellegű feszültségek, és jellemző, tanulságos konfliktusok adódtak.

A következő két fejezet az újságíró-társadalommal foglalkozik. Előbb a rendelkezésre álló statisztikai adatok alapján bemutatja, hogy a többszöri drasztikus személyi változások nyomán hogyan változott meg a tömegtájékoztatásban dolgozók társadalmi összetétele, majd a három nyugalmas évtized során milyen átrendeződések mentek végbe a „mélyben”, és ez mennyire találkozott a hatalmon lévők szándékaival. Ezt követően pedig az újságírók körében élő normák, szerepfelfogások mintáinak fejlődését elemzi, megvilágítván a hatalomhoz, az önkorlátozáshoz való viszony eltérő motivációit és változásait.

A kilencedik fejezet röviden kitér a hatalom–újságíró–közönség viszony változásaira, megvizsgálja, hogy a közönség igényei, véleménye és visszajelzései hogyan és mennyiben kaptak szerepet a pártvezetés szempontrendszerében, a zárófejezet pedig a politikusok szerepére kérdez rá.

IV. Eredmények

Az MSZMP nyilvánosságról való gondolkodása jelentős fejlődésen ment keresztül a korszakban, nem függetlenül a meghatározó ideológiai tételek és a szocialista demokráciáról alkotott elméletek módosulásaitól. Így az osztályharc újraértelmezése a fizikai síkról a gazdaság és a tudatformálás területére helyezte át a „fő hadszínteret”, ami a nyilvánosság felértékelését is jelentette. A korszak nyilvánosságának számos leírási kísérlete (bürokratikus-reprezentatív nyilvánosság, korlátozott nyilvánosság, első és második nyilvánosság, harmadik vagy köztes nyilvánosság, körkörös nyilvánosság) közül legárnyaltabb képet a körkörös nyilvánosság elmélete adja, amely azt fejezi ki, hogy a nyilvánosságnak egészen kis, a bizalmas információkat felőlelő szegleteitől a legszélesebb tömegkommunikációig terjedő, eltérő – íratlan – szabályrendszerrel, jogosultságokkal – így más-más közlési szabadsággal – rendelkező területei működtek egymással párhuzamosan. Köztük az átjárás, épp a szabályok szándékos homályban hagyása miatt, bizonyos fokig lehetséges volt, ám épp az ilyen „határsértésekből” adódott a közléspolitikai konfliktusok zöme.

Részben e nyilvánosság-felfogás képződött le a sajtó szerkezetében is. A legalapvetőbb átrendeződés a nyomtatott sajtó és az elektronikus médiumok viszonyában következett be: a világtendencia Magyarországon is érvényesült, a sajtó elsődleges hírforrásból inkább híreket magyarázó, a háttérrel megvilágító médiummá vált. A hatvanas évek végére már a pártvezetés is a televíziónak tulajdonította a legnagyobb véleményformáló hatást. Míg a sajtóirányítás csak esetenként nyúlt bele aktívan a sajtó szerkezetébe, legintenzívebben a hatvanas években – inkább újabb lapokat alapítva, engedélyezve, semmint megszüntetve –, addig a mélyebben zajló folyamatok jelentősen átrendezték a nyomtatott sajtó struktúráját, elsősorban a helyi lapok, a megyei sajtó javára, ám az annál kisebb jelentőségű üzemi lapok száma is megsokszorozódott a korszakban. A másik átható folyamat a szórakoztató jellegű kiadványok és műsorok térnyerése volt, amely 1968 után nem volt független az új gazdasági mechanizmus által a lapkiadók tekintetében is megteremtett nyereségérdekeltségi rendszertől. A hazai nyilvánosság ugyanakkor nem értelmezhető zárt rendszerként: az első nyilvánosság megítéléséhez hozzátartozik nemcsak a második nyilvánosság, a példányszámú, az alapvetően szűk, leginkább csak fővárosi értelmiségi köröket érintő szamizdatirodalom, hanem a hatvanas években megjelenő utazási szabadsággal elérhetővé váló emigráns magyar és idegen nyelvű irodalom, illetve a feltucatnyi Nyugatról sugárzott rádió – köztük a Szabad Európa – is, amelyek létével és hatásával a pártvezetés már a hatvanas években számot vetett.

A párt a korszak egészében nem mondott le a sajtó és a média osztatlan irányításának a jogáról. A sajtóra vonatkozó határozatokat a párt megfelelő szervei hozták, a sajtóügyek az Agitációs és Propaganda Osztályon futottak össze. Azonban az APO sajtóval és médiával foglalkozó munkatársainak létszáma sohasem érte el a tíz főt: nyilvánvaló, hogy az egyre terebélyesedő tömegkommunikációs rendszer irányításához, a végrehajtás nyomon követéséhez az irányítási-ellenőrzési feladatok és jogkörök leosztására volt szükség. A sajtó instruálásában, tájékoztatásban, ellenőrzésében párt és állami szervezetek sora vett részt. A pártközpont különböző osztályai mellett a területi (megyei, kerületi, vállalati) pártbizottságok, a Tájékoztatási Hivatal, az egyes minisztériumi sajtóosztályok, országos hatáskörű szervek, a Magyar Újságírók Országos Szövetsége, a lapkiadók, az egyéb lapgazda szervezetek mind-mind rendelkeztek különböző felügyeleti jogokkal legalább a nyilvánosság egy-egy meghatározott területén, és végeztek sokszor egymással párhuzamos tájékoztató, ellenőrző feladatokat. Ez a párhuzamosság ugyanakkor nem csak teljes lefedettséget, hanem az átfedő hatáskörökből adódó nagyobb mozgásteret, lavírozási lehetőséget is teremtett a politikai újságírás számára. Ráadásul a különböző irányító szervek, lapgazdák intézményes hatáskörei mellett a pártvezetés 1956 után határozatlanul mondta ki a főszerkesztők egyszemélyi felelősségének elvét, ami a főszerkesztőket helyezte

központi szerepbe. A főszerkesztők, szerkesztőségi vezetők és a sajtóirányítás közti információáramlás gyakran informális csatornákon keresztül folyt, a főszerkesztő kiemelt helyzete egyúttal a szerkesztőségi pártszervezetek – határozatokban kimondott – súlyát csökkentette.

Maga ez az intézményrendszer nem ment át gyökeres változáson a korszakban. Régi-új eleme volt az APO állami pártját alkotó Tájékoztatási Hivatal, amelynek jelentősége a korszakban hullámzó volt. 1956 után ez került előtérbe, majd a pártközpont visszavette vezető kádereivel együtt az irányítást is, hogy aztán a hetvenes évekre újra növelje hatáskörét. A bürokratikus működése kiszélesedett, ám valódi irányító szerephez ekkor sem jutott. Az egyes irányítási hiátusok lefedésére a sajtóirányítás gyakran újabb testületek, bizottságok létrehozásával válaszolt, ami tovább növelte a sajtóirányításban szereplő szervezetek már-már követhetetlen halmazát. Mindennek megreformálására alapvető rendszerkorrekció nélkül nem volt lehetőség, amivel az MSZMP csak 1987-től kezdve nézett szembe.

A tájékoztatáspolitikai és a sajtó gyakorlata tehát lényegében anélkül ment át jelentős változáson, hogy egyben a rendszer alapelemei kicserélődtek volna. Az 1958-as és 1959-es sajtóhatározatok még a konszolidáció dokumentumai, amelyek megerősítették a pártos újságírás normáit. Ezekben a tájékoztatás mint a közvélemény informálása helyet sem kapott, ám elismerték – az építő – bírálat szükségességét. Az 1965-ös tájékoztatási határozat – és 1968-ban történt megerősítése – viszont már egy magabiztos, a társadalmi rendszerek közti küzdelemben a szocializmus győzelmében hívó politikai vezetés dokumentuma, amely kimondta a mindenről való tájékoztatás elvét. Igaz a nyilvánosságot három harmadra bontotta, amelyek közt a tömegkommunikáció csak az egyik volt a szóbeli és a párton belüli tájékoztatás mellett. A valóság minden részletének kibontására egyes – ún. kényes – kérdésekben inkább utóbbiakban nyílt mód. Ez a határozat hivatkozási alapot teremtett a nyilvánosságban dolgozóknak is a „falak kitolására”, ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy ezzel a pártvezetés „előreszaladt”: a gazdasági reform, az ott megjelenő önállóság- és felelősségértelmezés nem jelenthetett politikai – így az újságírás terén sem – paradigmaváltást, a reform nagyszabású vállalkozása pedig éppenséggel fegyelmelzetséget követelt az újságírástól. A gyakorlat, a cikkekben, a műsorokban érintett tartalmak óvatos szélesítéséhez azonban mindez így is elegendő alapot nyújtott a későbbiekben is, a reformellenes támadás – bár hatása kimutatható például a felerősödő eredménypropagandában – nem fordította vissza a nyilvánosságban végbement folyamatokat. Még akkor sem, ha a várva várt sajtótörvény a hetvenes évek elején sem született meg, csak másfél évtizeddel később, többéves aprólékos előkészítés után. Ez azonban már a nyolcvanas évek „rendteremtő” szakaszában történt meg, és ugyan kimondta a sajtó tájékoztatásának a kötelességét, mégis elsősorban a fennálló

sajtórendészeti szabályok írásba foglalására törekedett, míg a törvényt kísérő rendeletek gondosan elrekeszték a nyilvánossághoz vezető kiskapukat.

Míndezt is jelenti, hogy bár az egyes területeken – a kül-, a bel- és a gazdaságpolitikai újságírásban – szűkült a tabuk, a nem megvitatható témák köre, bizonyos lapok és műsorok jóval az átlagon felüli részletességgel informálták a közönséget, sőt egyes viták a társadalom érdektagságát is nyilvánvalóvá tették, a korlátokat a párt nem bontotta le, és a számára lényeges kérdésekben elvárta a politikai érdekek, szempontok tiszteletben tartását. Az állampártiság azzal a következménnyel is járt, hogy sajtójának a párt és állami szereplők különböző, nemegyszer ellentétes érdekeire kellett volna tekintettel lenni; számos konkrét konfliktus is az ilyen helyzetekből adódott. Végig feloldhatatlan feszültség állt fenn például a hazai és a többi államszocialista ország eltérő tájékoztatási gyakorlatából kifolyólag – legalábbis egészen a glasznoszty kezdetéig –, a hazai, a szocialista és a kapitalista világról adott tájékoztatás között. A gazdasági tájékoztatásban a hazai viszonylatban támogatott bíráló és a külkereskedelmi érdekek között. A belpolitikai újságírásban pedig a valós érdektagság tényleges megjelenítése ütközött minduntalan falakba, és komoly akadályt jelentett a döntést és a döntés korrekcióját is a párt jogának fenntartó alapállás, amely a hatékonyabb közvélemény-formálás módjának tartott előzetes viták mozgásterét korlátozta.

A hazai újságíró-társadalom 1945 után három ízben is jelentős átalakuláson ment át: előbb 1945-ben a sajtó addigi jobboldali orgánumait – és munkatársait – zárták ki a nyilvánosságból a fegyverszüneti megállapodás értelmében, majd a fordulat évét követően újabb „vérfrissítés” kezdődött. E két egymást gyorsan követő hullám átrendezte az újságíró-társadalom szociológiai karakterét: jelentősen nőtt a munkás- és parasztszármazásúak és a párttagok aránya, akik ekkor már – különösen a politikához közelebbi területeken – többségbe kerültek, hiszen a származás és a párttagság vált a megbízhatóság két legfőbb indikátorává, háttérbe szorítva a szakmai és műveltségi szempontokat. Ez a csökkenő iskolai végzettségbeli, nyelvtudásbeli átlagokban is tetten érhető. A harmadik nagy kádercsere 1956 után következett be, amelyet újabb „tisztogatás” nem követett. A hatvanas évektől a MÚOSZ-hoz telepített újságíró-képzési rendszer, a megemelt iskolázottsági követelmények hatására folyamatosan nőtt a tömegtájékoztatásban dolgozók végzettségi szintje, míg a származást már a hatvanas évek közepétől itt sem tartották nyilván, a párttagság pedig bár segítette a karrierépítést, és – az 1950-es évekhez képest alacsonyabb – arányaira, a statisztikára odafigyeltek, nem volt az egyes újságírókkal szemben is elvárás. Az életkori adatok azt jelzik: az 1940-es, 1950-es években a pályára kerülők újságírói működésük utolsó szakaszához érkeztek el, mögöttük ott toporogtak az új nemzedékek.

Az új generációk azonban már más történelmi tapasztalatokkal rendelkeztek, ami az attitűdjeikben, hatalomhoz és újságíráshoz való viszonyukban is kifejeződött. Az újságírók és a hatalom közti ellentétek először 1954 őszén törtek a felszínre. A Szabad Nép újságíróinak „lázadása” más szerkesztőségekre is áttért: a hangadó újságírók elutasították a pártvezetés szolgálta követő, pusztán végrehajtó jellegű kollektív agitátor, kollektív propagandista és kollektív szervező szerepet, részt kértek a párt politikájának alakításából, megítéléséből. Ugyanez a vita 1956 nyarán, kora őszén megismétlődött, majd a forradalommal együtt eltűnt rövid életű sajtópluralizmust követően Kádár János egyértelművé tette a sztrájkoló újságírók számára: a pártvezetés nem tűri el azt a szereposztást, amelyben a sajtó a párt szolgálata helyett annak kritikáját igényli magának. A sajtóban bő másfél év alatt elvégzett rendszerteremtést és az eredményes konszolidációt követően megteremtődött az alku feltétele: az újságíró-társadalom gerince a hatvanas évek elején elfogadta az adott kereteket, mozgásteret. Voltak, akik teljesen magukévá tették a hivatalos normarendszert, a hatalommal való partnerséget – a közös célokat vallották és érvényesítették munkájuk során. Közülük került ki a szerkesztőségek, az újságíró-szövetség vezetőinek többsége. Melléjük jelentős volt az „egyensúlyozó” újságíró művelőinek a tábora, akik elfogadták a kompromisszumokat és betartották ugyan a korlátozásokat, de a politikai elvárások mellett más normáknak való megfelelést – szakmaiság, közönség tájékoztatása és a tájékoztatási lehetőség óvatos bővítése – is fontosnak tekintették.

A hivatalos normáktól eltérő szerepfelfogások nyomai már a korszak elején is megtalálhatók: a párthatározatok, sajtóértékelések visszatérően említik azokat, akik a szórakoztatást, a szenzációk közlését vagy a hibák leleplezését tekintik céljuknak. Az évtizedek során kialakult egyfajta, a sajtóirányítással való konfliktusok alapján összeálló képzeletbeli alternatív „rangsor” is. Az 1980-as évek elején készült felmérés azt mutatja, hogy egy viszonylag szűk, de karakteres csoport, a szakma mintegy hatoda sorakozott fel a propagandista szerepfelfogás mögött, akik egyetértettek azzal, hogy a sajtóban is nagyobb fegyelemre – esetleg egyértelműbb utasításokra –, az eredmények hangsúlyozására van szükség. A fiatalabb generációk ugyanakkor lehetőségeiket, munkafeltételeiket és autonómiájukat is negatívan értékelték, sokkal inkább tekintették „kliensüknek” a közönséget, mint a sajtóirányítást, és igényelték a kritikai, valóságfeltáró szerepet. Korszakunk a Rákosi érához képest változást hozott a közvélemény megítélésében is. Előbbi időszak közvéleményképe meglehetősen sematikus, az olvasót, hallgatót megdolgozó masszának tartja, akinek a fejében a propagandaüzenetek direkt hatást képesek elérni. A Kádár-korszakban a közvélemény differenciált megközelítését segítette, hogy megindultak – nemcsak nálunk – a kommunikációelméleti és közvélemény-kutatások, a szerkesztőségekben is egyre nagyobb igény támadt a közléseik hatékonyságának felmérésére, olvasótáboruk sajátosságainak

megismerésére, amit aztán gyakorlati munkájukban is igyekeztek felhasználni. Mindez a passzív befogadó helyett az aktív, a cselekvéshez információt, tájékoztatást – jogosan – igénylő állampolgár hivatalos elismerését is magával hozta, míg az egyoldalú információáramlás helyett egyre nagyobb jelentősége lett a reakciók, vélemények megismerésének, a visszacsatolásnak.

Végül, a sajtó irányításában meghatározó szerepet játszó személyek kapcsán megkockáztathatjuk a kijelentést, hogy a sajtó területén nem volt olyan központi figurája a korszaknak, mint például Aczél György a kultúrpolitikában. Csak az 1956 utáni egy évtizedben, Szirmai István személyében állt olyan politikus a sajtóirányítás élén, akinek a szerepe valamelyest is Aczéléhoz volna fogható. Kádár leginkább az 1956 utáni rendteremtésben volt kulcsszerepben, határozottan útját állta egy „ellenzékieskedő” sajtó kialakulásának, később is elvárta az alapvető politikai érdekek tiszteletben tartását, ám sokkal inkább viseli magán a kézjegyét a tömegkommunikáció azáltal, amilyen nem lett: Kádár ugyanis a szocialista tábor országainak vezetői közül tán legkevésbé törekedett arra, hogy ránehezedjen a nyilvánosság fórumaira, hogy személye e tekintetben is megkerülhetetlen legyen.

V. Vonatkozó publikációk

1. Beavatás, számonkérés és utasítás. 2000, 2011/3., 61–76.
2. A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban. Médiakutató 2009 ősz, 93–116.
3. A csehszlovák sajtóirányítás a hatvanas és a hetvenes évek fordulóján, Budapestről nézve. Médiakutató 2008 tél, 69–82.
4. A (sajtó)nyilvánosság szervezete. Múltunk 2008/3. 157–172.
5. Újságírói szerepfelfogások 1954 és 1956 között Magyarországon. Médiakutató. 2006 tél, 7–24.
6. Újságíró normák. In: Magyar médiatörténet. (Sipos Balázssal) Szerk.: Bajomi-Lázár Péter. Akadémiai, Budapest, 2005. 53–88.
7. A Los Angeles-i olimpia a magyar sajtóban. Múltunk 2005/3., 255–297.
8. Sajtóirányítás és újságírói öncenzúra az 1980-es években. Médiakutató 2005 tavasz, 55–70.
9. A polgári sajtó, a koalíciós időszak és a személyi kultusz újságírásának reprezentációja a Kádár-korszakban. Médiakutató. 2004 tavasz, 85–99.
10. Nevelni és felkelteni a gyűlöletet (az ötvenes évek karikatúra-irodalma). Médiakutató. 2003 tavasz, 45–60.
11. Németh György: A Mozgó Világ története. (recenzió) Múltunk. 2004/2., 291–293.